

**ДИАЛЕКТНИ ПАДЕЖНИ ОСТАТЪЦИ
В РАЙКОВСКИЯ ДАМАСКИН**

Лидия Стефова
Институт за български език – БАН

**DIALECT CASE FORM REMNANTS
IN THE RAYKOVO DAMASCENE**

Lidiya Stefova
Institute of Bulgarian Language
The Bulgarian Academy of Sciences

Besides the Church Slavonic case forms inherited from the literary tradition, there are active folk case patterns in the Damascene. These include the genitive-accusative case forms ending with an -a from nouns in masculine form, the generalized vocative case form *господу* serving as a subject and an indirect object, traces of the archaic dative case form for the feminine singular form, *сфетехи*, *женетухи*, the declining third personal indicative pronoun *ТЪ* is a function of the definite article. The first feature is widely spread in contemporary Bulgarian language, while the others are a result of a limited dialectal development, in parallel with the main approach towards analytical construction.

Key words: Damascene (a collection with a religious and enlightening content), dialect, case, case form remnants

Райковският дамаскин е български възрожденски паметник от Родопите, писан с гръцко писмо в средата на XIX век. Произхожда от с. Райково, днес квартал на гр. Смолян. Съхранява се в Пловдивската народна библиотека. Описан е от Красимир Станчев (Станчев 1982: 42 – 51, № 160 (600)). Паметникът има две издания в кирилска транслитерация: по-старо, непълно, дело на Маньо Стоянов (Стойанов 1972: 225 – 307), и ново, пълно, на всички слова в дамаскина, осъществено от Георги Митринов (Митринов 2005: 46 – 246, заедно с текст от не-същинската част на дамаскина, 246 – 255). В тази работа се използват и двете издания. Сигнатурите на примерите се дават първо по издани-

ето на М. Стоянов, а после в скоби по изданието на Г. Митринов или само по Г. Митринов, когато словото е издадено само от него; в скоби са дадени и различните места в разчитането на Митринов.

В този доклад се разглеждат диалектните следи от старобългарски падежни форми в паметника. В друга статия в рамките на съвместен българско-руски проект анализирам подражанията на църковнославянски падежни форми. Тук вниманието е насочено към живите падежни облици в народния език¹ на дамаскина – отгласи от по-старо състояние на българския език.

1. Непоследователна употреба на родително-винителни форми на *-а* от съществителни от мъжки род.

1.1 Родително-винителни форми на *-а* от лични мъжки имена (главно на библейски и исторически лица), когато те са пряко или косвено допълнение в изречението. Името се придружава (ако лицето е канонизирано за светец) от определението *сфети* или приложението *сфетек*. За разлика от името допълнение приложението към него *сфетек* не получава окончание *-а*.

Примери:

Слово за св. Георги: *Тее думи рече сфетѝ Георѝ* 238.35 (49.40), *беше ворзан сфетѝ Георѝ* 239.41 (51.32), *царет [...] пувѝка сфетѝ Георѝ* 241.2 (53.24), *пруводи саименете да идат да гу дуведат сфетѝ Георѝ* 241.30 (54.21), *малку сѣтне рече царет на сфетѝ Георѝ* 242.35 (56.9), *имѣха вера и драгус на сфетѝ Георѝ* 247.22 (63.25), *да лафова сас сфетѝ Георѝ* 238.38 (50.4), *Сфетек Георѝ катѝ варвеше да иде на хапусаната* 244.13 (58.22), *ворзаха сфетек Георѝ* (< Георг'а род.-вин. форма с прегласено окончание -'а > -е) 239.38 (51.27), *тугава утведоха сфетек Георѝ ут тевницата* 242.22 (55.31), *ходеха на сфетек Георѝ на черквата* 247.39 (64.10).

Слово за св. Теодор Стратилат: *Ала слушаите (слушейте) да ви кажем сига как са е (ѝа) мочил светѝ Теодур* 254.16 – 17 (75.36), *и тугаф сфетѝ Теодур са пумоли и са прикорсти* 260.38 (84.35), *писа писмо на сфетѝ Теодур* 256.4 (77.3), *да расперет сфетек Теодора на корстат* 259.28 (82.35), *ще (ште) имате помуш ут сфетек Теодура* 254.17 (75.37), *слет малку сахат сѣтне рече на сфетек Теодура* 258.18 (80.35 – 36).

Слово за св. Харалампи: *тугава сфетѝ Хараламбу* (от основна форма на *-о* с редукция *-о > -у*) *са пумоли на бога млогу сахате*

¹ За особеностите на смолянския диалект (централния родопски говор) вж. Милетич 2013: 119 – 186, Стойков 1993: 129 – 133.

(93.17), рече му царет на сфети Хараламбу (93.15), пуклуни са на сфети Хараламбу (94.17), молеха сфетек Хараламба и викаха му (90.36), тугава дувѣдаха и сфетек Хараламбу бубаширете (92.18 – 19), тугава царет [...] рече на сфетек Хараламба (93.22), тугава ходѣха врѣут лѣудѣтъа [...] на сфетек Хараламба да си испувѣдат грехувѣте и хи карштаваше сфети Хараламбу (91.27 – 28, 29), и му казуваше сичкуту за сфетек Хараламба (91.33).

Слово за пророк Илия: уборна са сфети Илия и му рече (113.3), рече на сфети Илия (113.13), заради сфети Илия (114.21), найде сфетек Илия тамо и му рече (113.2), грабнаха сфетек Илия и гу пукачиха на неботу (114.6).

Слово за Кръстовден: Царуваше сфети Костадин (Констандин) самичак (самичек) и на Анадол и на Заник 272.9 (129.24), той Ирод приби сфети Иаков и мочеше да прибие (прибийа) и сфетек Петра 268.16 (123.11 – 12), утишли са, та са пуклуниха на сфети Костадин 272.1 (129.14 – 15), нище (ни ште) да са фати сас сфети Костадин да са убори 272.6 (129.22), фатили Ирод, дету приби сфетек Иоана Краститела 268.7 (122.39 – 40), тое лош цар, кату виде сфетек Костадина... 270.34 (127.7 – 8).

Сфети и сфетек се употребяват смесено в текста. По-голяма фреквентност на сфети (като определение не само на подлога, но и на допълнението) и по-малка на сфетек (като приложение главно към допълнението, в редки случаи към подлога) се наблюдава във всички слова на дамаскина. Най-последователно сфети е определение към подлога, а сфетек – приложение към допълнението – в словото за свети Харалампи.

Накрая един интересен случай, в който сфетек образува съчетание със сакралното съществително дух в неговата църковнославянска родителна форма: ... и на главата ти венчилу сас дванадесте звѣзди, дванадесте дарби ут сфетек духа 285.6 (164.29).

1.2. Родително-винителна форма на -а от заемката от турски произход бабайко 'баща, татко' (срв. Чолакова, ред. I, 1977: 679). Примери: мочеше да убарне бабайка хи и майка хи на сфета Недельа ут верата (140.27), и да са сѣтет лѣудѣте, оти имат млогу борч да слушет майка хми и бабайка хми (185.21), пак Галини, царувата даштерѣ, молеше са на бабайка хи (95.19), ... дету бѣха и сфета Неделе сас бабайка хи и сас майка хи (139.6), [...] тувѣ имание дету имаши ут бабайка ти (141.4). С обща форма: бабайку (редукция -о > -у) му го зувѣха Совак (104.24), ни сме научени ут бабайку нам и ут

майка да са пукланеме на лажовни божии еленци идули (139.39), казват и на майка и на **бабайку** и на друк (188.11).

2. Генерализиране на звателната форма **господи** (вероятно поради честа употреба в молитви):

2.1. Отделни употреби на звателната форма **господи** в служба на подлог (при повсеместна употреба на основната форма **госпот**, **госпут**): *знаиш как **господи** ите да земи днеска тфойат даскало* (113.27 – 28).

2.2. Употреба на звателната форма **господи** вместо родително-винителната **господа** в служба на непряко допълнение: *за **господи** да дума, за **господи** да мочи* (102.20), *пилицете плачет и цирикат на **господи*** ('цвърчат, писукат към бога') *и зинат на корст на **госпот*** (105.20, 20), *да има умут на **госп[и=у]ди*** (106.12). На много места е употребена и родително-винителната форма **господа**, напр. *Сетне молеше [са] на **господа** и рече* (107.9), *молеше се така на **госпode*** (*госпode* < 'а) 240.24 (52.32).

3. Честа употреба на старата сложна дателна форма за ж.р. ед.ч. от прилагателното **свѣтъ**—**свѣтъки** (вж. Мирчев 1972: 60) с интервокално *x* – **сфетехи**:

3.1. Употреба в служба на косвено допълнение с предлог: [...] *да гу дунесат на **сфетехи** Бугуродици* (201.20), *сас **госпoдoвyтy** пoмyц (пoмyш) и сас **сфетехи** Богородици* 263.2 (88.32), *ите да сторем сефтe да ви казувам днешният празник за **сфетѣахи** Бугуродици и слушейте хубаву за **сфета** Бугуродица* (194.11, 12).

3.2. Безпредложна употреба в притежателно значение: *галет да слушет **госпoдoвaтa** дидахийа и **свeтeхи** Богородици чьудата* (169.3), *вие дeтy [ca] сбрахте днеска да панигирисите денет **свeтeхи** Богородици* (189.14), *та беше и гледаше будин **свeтeхи** Бугуродици душeтa как ходеше на джендема фсекаде, та гледаше местата и душeтe дeтy бeхa тaмy* (198.35), *на умиралка **сфeтeхи** Бугуродици* (201.31), *утвориша гробат **сфeтeхи** Бугуродици* (201.40), ***сфeтeхи** Бугуродици снагата воскресна* (202.3).

Естествено в целия текст се среща многократно и общата форма **сфета** *Богородица* в различни синтактични функции, напр.: *госпот [...] ходеше пак сас апостолете и сас **сфета** Бугуродица* 267.16 (121.25), *да празноваме празниците (празницитъа) на **сфета** Богородица* 282.2 (159.40), *видехте умиралка на **сфета** Бугуродица* (201.35 – 36), вж. и. цит. под т. 3.1 (194.12).

3.3. Близка до **сфетехи** е формата **женетухи**, която по произход също е дателна и има притежателно значение (Милетич 2013: 157,

Младенов 1979: 274): *кату видѣха кумишиѣтъа тува гулѣму дарву варх коитата женѣтухи да има и листе зоха да са чудет* (96.37). *Коитата женѣтухи* означава 'къщата на жената'. *Женѣтухи* идва от *женѣ* + склонено показателно местоимение *тѣ* – *тѣи* с интервокално *х* и редукция на неударената гласна *о* > *у*.

Трябва да се изтъкне, че крайното *-хи* в двете думи – *сфетѣхи* и *женѣтухи* – има опора в употребата на *хи* в диалекта като третолично местоимение за ж. р. ед. ч. дат. п. в двете му функции – косвенообектна и притежателна, напр.: ... *ала сфетѣ Недѣле, оти галеше лефтерѣку, ни рачеше хич ни насѣте да на слѣше да хи кажет за женѣлка* (137.39), *слушеше какво е учеше майка хи и бубайку хи* (137.9, 10).

В примера *и та устанала дур живѣтех* (*дур живѣтех хи*) *мума и чѣста девойка* 263.10 (98.16) се оглежда стар местен падеж от *живѣтѣ* и третолично дателно местоимение за ж. р. ед. ч. дат. п. *хи*. *Х* в *хи* в изданието на Стоянов е отделено от *и*; *и* е изпаднало; *х* е долепено до *живѣтѣ*, с което се създава впечатление за множествено число. В изданието на Митринов *хи* стои; *х* изглежда повторено.

3.4. Съществителни от м. р. в дат. п. се срещат рядко: *Ако итеш ти да уставѣиш еднему чилеку кабахате...* (247.24), *ни сме помогнали сираку* (249.34).

4. Следи от склонявано третолично местоимение *тѣ* във функция на определителен член (срв. Милетич 2013: 145, Младенов 1979: 274, Мирчев 1958: 183, 186):

4.1. Следи от родително-винителна форма *того* (*того* > *тог* > *-ток* > *-тук*) и от дателната *томоу*: *Какту ти правѣиш на твоѣтук брата христиѣнина или на кумишиѣтук ти, таи прави и той на тебе* (247.21, 22), *Сое зарар правѣиш на кумишиѣтук ти кугату негу клеветаш, загубуваши му хубавуту име негуву* (251.37), *Ами кутра ите да са ужѣни тѣгли касавѣт по-напрѣи да мѣчи и чѣлаишѣсува как да угуди мажеток хи* (138.25), *иди повикаи мажеток си* (173.12), *ѣа мѣчем за сайбиѣтук, за истину бога* 258.37 (81.20–21) *прибил е и синаток ти* (248.8), *ни милуваши сурмахатук Лазара* (100.9), *излѣзе ут градат да пусрѣише царѣтук* 257.20 (79.11 – 12), *и кату са среишаха и двамѣната сас царѣтук, рѣче сфетѣ Теодур на царѣтук* 257.21, 21 (79.12, 13), *пак царѣт утрѣната пруводи двамѣна сѣймене, иумѣта еднѣту му (еднѣтому) Андиоху, другѣту му (другѣтому) Патрикион* 260.12, 13 (83.40, 84.1), *да ни развалѣиш сиромехутуму сарѣѣту* (101.38).

4.2. Следи от дат. п. мн. ч. *тѣмѣ*: *и сѣтне умѣ гѣспот врѣт апѣстолѣтем нугѣте хми* 293.12 (222.15), *да прѣуцаваме другѣмѣтем*

кабахатете (248.22), *госпут койту знае сичкѣмтем сарцата* (250.25), *затува молѣм тебе госпуди пруйтавай християнемтем грехувете хми, и харизувай хми хайванѣмтем да рабутет земѣта* (98.5, 6), [...] *сфети Костадин [...] ще (ште) да развали еленцките (еленцкитѣ) идоли и ще (ште) да стори християнемтем чѣрки* 270.38 (127.12 – 13), *да затвори клеветницѣмтем устата* (251.3), *научуват са ут тебе ут твоѣмтем уста сехадатлукат* (251.25).

Пример за съвместна употреба на съществително в дат. п. мн. ч. с предлог и местоимение тѣ в дат. п. мн. ч. с функция на определителен член: *млогу балну бѣше на християнемтем* 270.14 – 15 (126.18).

4.3. Следи от мест. п. мн. ч. тѣхъ: [...] *да казандисуват християнѣте людие (людѣа) млогу фаида на душѣтех* 235.18 (46.10).

В свързването на името с падежна форма на показателното местоимение в членна функция Л. Милетич (Милетич 2013: 145) вижда причината за по-честото запазване на падежите при членуваните имена, отколкото при нечленуваните.

Езикът на Райковския дамаскин е народен, аналитичен, какъвто е езикът на всички новобългарски дамаскини. Но в текста има и някои падежни форми. Това са, на първо място, църковнославянизми, плод на подражание на вековна книжовна традиция. На второ място, срещат се и народни падежни форми. Те са резултат от ограничен диалектен развой, успореден на основното движение към аналитизъм. Диалектните падежни форми не са много, но са ярки и изпъкват на фона на общобългарските аналитични характеристики на езика на паметника.

ЛИТЕРАТУРА

Милетич 2013: Милетич, Л. *Родопските говори на българския език*. София: Изток-Запад, 2013.

Мирчев 1972: Мирчев К. *Старобългарски език*. София: Наука и изкуство, 1972.

Мирчев 1958: Мирчев К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1958.

Митринов 2005: Митринов Г. Райковски дамаскин – ценен възрожденски писмен паметник от Среднородопието. // *Родопско книжовно наследство*. Варна: Изд. на Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, 2005.

Младенов 1979: Младенов, Ст. *История на българския език*. София: БАН, 1979.

- Станчев 1982:** Станчев, Кр. *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920 г.* София: Офсетова база при Народната библиотека „Кирил и Методий“, 1982.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология.* Трето издание. Под ред. на Максим Сл. Младенов. София: БАН, 1993.
- Стоянов 1972:** Стоянов, М. Райковски дамаскин. // *Родопски сборник.* Том III. София: БАН, 1972.
- Чолакова, ред. I, 1977:** *Речник на българския език.* Главен ред. Кр. Чолакова. Том I. София: БАН, 1977.